

‘Ad fontes!’

Een onderzoek van Petrus Nannius’ *Deuterologiae sive spicilegia* (1544)

Xander FEYS

Abstract

After the death of German-born Latinist Conrad Goclenius in 1539, Pieter Nanninck or Petrus Nannius (1496-1557) became the third professor of Latin at the famous Collegium Trilingue Lovaniense. In a true humanist and Erasmian spirit he taught Latin to hundreds of young students. The professor showed a particular interest in the Roman poet Virgil (70-19 BC). This paper deals with one of his commentaries, that on the fourth book of the *Aeneid* – his *Deuterologiae sive spicilegia* (Leuven: Rutger Rescius, 1544). After an introduction to the Collegium Trilingue and the humanist educational methods, it takes a closer look at Nannius’s *Deuterologiae* by means of a source analysis. Special attention is also paid to Nannius’s use of Greek parallel places.

1. HUMANISME, ONDERWIJS EN HET COLLEGIUM TRILINGUE¹

In 2017 was het precies 500 jaar geleden dat door middel van de erfenisgelden van Hieronymus Busleyden (ca. 1470-1517) het Drietalencollege of Collegium Trilingue werd opgericht, ook wel het Collegium Buslidianum genoemd.² Het college kende een vrij lang bestaan, meer bepaald van 1517 tot aan zijn opheffing in 1797 in de nasleep van de Franse Revolutie. Na enige (organisatorische) moeilijkheden werd het onderwijsinstituut opgenomen in de schoot van de Leuvense universiteit, maar dan als een instelling die als het

¹ Voor een overzicht van de studie van het Latijn aan het Collegium Trilingue, zie: Xander Feys & Dirk Sacré, ‘Regina linguarum. Het doceren van Latijn aan het Collegium Trilingue, 16de-18de eeuw’, in Jan Papy (ed.), *Het Leuvense Collegium Trilingue 1517-1797. Erasmus, humanistische onderwijspraktijk en het nieuwe taleninstituut Latijn-Grieks-Hebreeuws*, Leuven 2017, pp. 103-129.

² Hieronymus Busleyden studeerde te Leuven, Orléans en Padua. In de Noord-Italiaanse stad behaalde hij in 1503 zijn doctoraat in de beide rechten; een jaar later werd hij raadsheer in de Grote Raad van Mechelen. Tegelijkertijd bouwde hij een kerkelijke carrière uit. Eind juni 1517, net voor het vertrek naar Spanje op wat zijn laatste diplomatieke missie zou worden, stelde hij zijn testament op. Daarin stipuleerde hij dat bij een eventueel overlijden zijn volledige bezit zou gespendeerd worden aan de oprichting van een nieuw college, en dit binnen de Leuvense universiteit. Zie: Jan Papy, ‘Een testament, een visie en doorzetting... Het ontstaan, de bloei en de faam van het Drietalencollege’, in Jan Papy (ed.), *Het Leuvense Collegium Trilingue 1517-1797. Erasmus, humanistische onderwijspraktijk en het nieuwe taleninstituut Latijn-Grieks-Hebreeuws*, Leuven 2017, pp. 5-32 (i.h.b. pp. 7-12). Zie ook: Henry de Vocht, *Jerome de Busleyden, Founder of the Louvain Collegium Trilingue, His Life and Writings*, Humanistica Lovaniensia, 9, Turnhout 1950.

ware 'extra-curriculair' onderwijs aanbod en geen graden mocht toekennen aan haar studenten. De leerlingen waren in de eerste plaats steeds verbonden aan de Artesfaculteit.³ Toch liepen de collegebanken snel vol met veel leergierige jongens uit heel Europa die er een doorgedreven taalonderwijs wilden volgen in een of meer van de klassieke en gewijde talen: Latijn, Grieks en Hebreeuws.

Het staat vast dat de periode van 1517 tot 1578 een eerste bloeiperiode betekende voor de studie van het Latijn aan deze instelling.⁴ De eerste generatie latinisten, bestaande uit Hadrianus Barlandus (1486-1538),⁵ Conrad Goclenius (1490-1539),⁶ Petrus Nannius (1496-1557)⁷ en Cornelius Valerius (1512-1578),⁸ had zich de inzichten van de Italiaanse humanisten, via Rudolf Agricola (ca. 1443-1485) en Desiderius Erasmus (ca. 1466-1536), toegeëigend en trachtte terug te keren naar de klassieke bronnen ('*ad fontes!*').⁹ Zij wilden hun leerlingen zowel puur Latijn aanleren als op moreel vlak opvoeden. 'Taligheid' en 'moraliteit': dat waren de twee pijlers bij uitstek waarop het humanistische onderwijs gebaseerd was. Op zich was dit niet zo vernieuwend – in feite zou men hetzelfde kunnen zeggen over het doel van de middeleeuwse *magistri*. Wel vernieuwend was de manier waarop gedoceerd werd. In vergelijking met de late middeleeuwen was het onderwijs van de humanisten niet geordend via scholastieke principes en werden de studenten dus niet meer overladen met een overdaad aan regels en logge commentaren die een vlot begrip van eender wat in de weg stonden. Een selectie van relevant studiemateriaal en een aanpak die gericht was het op het direct imiteren van klassieke auteurs (*imitatio*-principe), moest de studenten in staat stellen om klassieke teksten probleemloos te analyseren; het zorgde ook voor de ontwikkeling van een breed (klassiek) referentiekader. Ook eigen productie mocht niet ontbreken: Latijn was immers

³ Meer over de Artesfaculteit in: Geert Vanpaemel, Katharina Smeyers, An Smets & Diewer van der Meijden (eds.), *Ex cathedra. Leuvense collegedictaten van de 16de tot de 18de eeuw*, Leuven 2012. Zie ook: André Van Belle, *De fakulteit van de Artes te Leuven: haar vroegste organisatie, 1426-1441*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven 1959.

⁴ De periode van 1517 tot 1550 is heel uitvoerig bestudeerd in: Henry de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, *Humanistica Lovaniensia*, 10-13, 4 vols., Leuven 1951-1955 (verder afgekort als *HCT*).

⁵ Étienne Daxhelet, *Adrien Barlandus, humaniste belge 1486-1538. Sa Vie – Son Œuvre – Sa Personnalité*, *Humanistica Lovaniensia*, 6, Leuven, 1938.

⁶ Een omvattende studie over Goclenius ontbreekt. Biografische informatie kan men terugvinden in: Peter G. Bietenholz – Thomas B. Deutscher (eds.), *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, 3 vols., Toronto-Buffalo-Londen 1985-1987, II, pp. 109-111 (Godelieve Tournoy-Thoen).

⁷ Amédée Polet, *Une gloire de l'humanisme belge: Petrus Nannius 1500-1557*, *Humanistica Lovaniensia*, 5, Leuven 1936 (hierna Polet, *Nannius*).

⁸ Gerrit Kuiper, *Orbis artium en Renaissance I: Cornelius Valerius en Sebastianus Foxius Morzillus als bronnen van Coornhert*, Harderwijk 1941, pp. 35-183.

⁹ Voor meer informatie over het adagium '*Ad fontes!*', zie: Jan van Herwaarden, 'Erasmus and his *Ad fontes!*', in *Between Saint James and Erasmus. Studies in Late-Medieval Religious Life: Devotion and Pilgrimage in the Netherlands* (= *Studies in Medieval and Reformation Thought*, vol. 97, ed. A. C. Gow), vertaald door Wendie Shaffer & Donald Gardner, Leiden – Boston 2003, pp. 534-561.

de voertaal. We weten bijvoorbeeld dat professor Cornelius Valerius van zijn studenten een actieve beoefening van het Latijn verwachtte; dikwijls spoorde hij hen aan tot het schrijven van brieven of kleine opstellen in de taal van de Romeinen.¹⁰ Deze traditie werd in de tweede helft van zestiende eeuw voortgezet door Justus Lipsius (1547-1606). In de zeventiende eeuw publiceerden professoren zoals Erycius Puteanus (1574-1646) en Nicolaus Vernulaeus (1583-1649) zelfs de redevoeringen van hun studenten.¹¹

2. PETRUS NANNIUS: VOLBLOED HUMANIST

Pieter Nanninck, eerst gelatiniseerd tot 'Nannonis', pas later tot het welgekende 'Nannius', werd geboren in het jaar 1496 in Alkmaar. Zijn eerste onderwijs genoot hij in zijn geboortestad; hij kreeg er les van de befaamde humanist Alardus van Amsterdam (1491-1544), een van de bezorgers van Rudolf Agricola's *De inventione dialectica* (afgewerkt in 1479; eerste druk te Leuven: Dirk Martens, 1515).¹² In 1518 kwam Nannius aan in Leuven en schreef hij zich in aan de Artesfaculteit. Daar volgde hij een basisopleiding in de *septem artes liberales* of 'zeven vrije kunsten', bestaande uit het *trivium* en *quadrivium*,¹³ een opleiding die iedere student moest doorlopen om door te stromen naar een van de hogere faculteiten, meer bepaald die van (beide) rechten, theologie of geneeskunde. Al snel werd hij, door de humanistische inzichten die hij via zijn leermeesters had verworven, aangetrokken door het recent opgerichte Collegium Trilingue. In dit college, waar het zogenaamde Noordelijke – en sterk op de leest van Erasmus geschoeide¹⁴ – humanisme tot volle ontluijing kon en zou komen, kreeg Nannius les van zijn directe voorgangers, zijnde Hadrianus Barlandus en Conrad Goclenius. Vooral onder deze laatste docent

¹⁰ We kunnen spreken van 'immersie-onderwijs'. Zie bijvoorbeeld volgend citaat uit een brief van Valerius aan Theodoric Pynsen van der Aa, de vader van één van zijn studenten: '*Accedit quotidianus, et quidem solus, Latine loquendi, et styli per epistolas et versiculos exercendi usus*' ('Daar komt nog de dagelijkse, en zelfs als enige, de gewoonte van het Latijn spreken bij, alsook de gewoonte van het oefenen van de (Latijnse) stijl door middel van brieven en versjes'). Zie: Henry de Vocht, *Cornelii Valerii Ab Auwater Epistolae et Carmina*, Humanistica Lovaniensia, 14, Leuven 1957, p. 253 (ep. 124, r. 24-26).

¹¹ Cf. Feys & Sacré, *Regina Linguarum*, p. 124.

¹² In 1538 schreef Alardus een commentaar op Agricola's werk, getiteld *Epitome primi libri de inventione dialectica Rudolphi Agricolae* (Keulen, Johann Gymnich). Het jaar daarop volgde een herdruk, bij dezelfde Keulse drukker, als onderdeel van zijn tweede (herziene) uitgave van *De inventione dialectica*, inclusief lopende commentaar. Zie: Peter Mack, *Renaissance Argument. Valla and Agricola in the Traditions of Rhetoric and Dialectic*, Brill's Studies in Intellectual History (vol. 43), Leiden – New York – Keulen 1993, pp. 257-263. Over de impact van Agricola's dialectische leesmethode, zie: Marc van der Poel, 'Rudolph Agricola's Method of Dialectical Reading: the Case of Cicero's *De Lege Manilia*', in F. Akkerman, A. J. Vanderjagt & A. H. van der Laan (eds.), *Northern Humanism in European Context, 1469-1625. From the 'Adwert Academy' to Ubbo Emmius*, Leiden – Boston – Keulen 1999, pp. 242-266. Voor een gedeeltelijke Nederlandse vertaling van *De inventione dialectica*, zie: *Rudolf Agricola, Over dialectica en humanisme*, uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Marc van der Poel, Baarn 1991.

¹³ Het *trivium* bestaat uit logica, grammatica en retorica; het *quadrivium* uit aritmetica, musica, geometria en astronomia.

¹⁴ Zie de inleiding van Jan Papy in: *Erasmus, een portret in brieven*, vertaald & bezorgd door Jan Papy, Marc van der Poel & Dirk Sacré, Amsterdam 2001, pp. 11-50.

zou het Drietalencollege tot een eerste bloei komen.¹⁵ Nannius zou uiteindelijk Goclenius opvolgen bij diens dood in 1539 en de leerstoel Latijn bekleden tot aan zijn eigen dood in 1557.¹⁶

Nannius bleek niet alleen een briljante latinist, hij bekwaamde zich tevens in het Grieks. Men zou hem kunnen bestempelen als een echte 'veelvertaler', zowel van profane als patristische werken.¹⁷ In 1541 kwam het zelfs tot een *editio princeps*, toen hij het filosofische traktaat Περὶ ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν ('Over de heropstanding van de doden') van de Griekse kerkvader Athenagoras (fl. tweede eeuw na Chr.) liet drukken (Parijs, Chrétien Wechel).¹⁸ Ook schreef hij Latijnse werken. Zijn komedie *Vinctus* ('Gebonden'; Antwerpen: Simon Cocus en Gérard Nicolaus, 1522) is hiervan een treffend voorbeeld. In deze bijdrage treedt in de eerste plaats de filoloog Nannius naar voren en (in iets mindere mate) de vertaler van het Grieks. Duidelijk in het spoor van de Italiaanse humanisten en Erasmus trachtte Nannius immers in zijn filologische werken het Grieks en het Latijn in relatie tot elkaar te beschouwen.

3. NANNIUS AAN HET COLLEGIUM TRILINGUE: VERGILIUS

Aan het Trilingue werden tijdens de lessen Latijn voornamelijk klassieke auteurs gelezen, zoals Terentius, Cicero en Vergilius; stuk voor stuk schrijvers die al eeuwen (sommigen zelfs vrijwel direct na hun dood) dienst deden als schoolauteurs.

Een geliefkoosd auteur van Nannius was de Latijnse dichter bij uitstek: Publius Vergilius Maro (70-19 v. Chr.). Dit blijkt uit de vele geschriften en werken die Nannius over hem heeft gepubliceerd. Die kunnen we in twee grote categorieën onderverdelen: redevoeringen en commentaren. Bij aanvang van of als intermezzo tussen de colleges in bracht Nannius gewoonlijk een rede. In 1544 bijvoorbeeld, net voor de aanvang van zijn leatuurlessen over het vierde boek van de *Aeneis*, oreerde hij over de liefde (*De amore*).¹⁹ In deze amusante toespraak, waarin hij zijn retorisch talent ten volle kon etaleren, waarschuwde hij zijn studenten voor het overdreven najagen van de liefde. Nannius pleitte

¹⁵ De lofprijzingen aan het adres van Goclenius zijn zowel in de primaire als in de secundaire literatuur *legio*. Toch is het geen sinecure om een accuraat beeld van Goclenius als leraar-pedagoog te schetsen, daar hij zonder weinig gepubliceerd heeft. Een aanzet is te vinden in: Feys & Sacré, *Regina linguarum*, pp. 108-109.

¹⁶ Voor zijn overleden voorganger sprak Nannius in 1539 een lijkrede uit (uitgegeven te Leuven: Servatius Sas-senus, 1542). Zie ook: Jan Papy (ed.), *Erasmus' droom. Het Leuvense Collegium Trilingue 1517-1797. Catalogus bij de tentoonstelling in de Leuvense Universiteitsbibliotheek, 18 oktober 2017-18 januari 2018*, Leuven 2017, cat. nr. 74. Deze catalogus wordt verder afgekort als *Erasmus' droom*. Cornelius Valerius op zijn beurt hield op 25 juni 1557 een funeraire redevoering voor Nannius. Zie: *HCT IV*, pp. 454-472; *Erasmus' droom*, cat. nr. 91.

¹⁷ Cf. *Erasmus' droom*, cat. nr. 83.

¹⁸ In hetzelfde jaar verscheen bij de Leuvense drukker Bartholomaeus Gravius zijn Latijnse vertaling. Zie: Polet, *Nannius*, pp. 101-103.

¹⁹ De autograaf berust te Leiden, Universiteitsbibliotheek, ms. Vulc. 98 F (fols. 1-9v). Voor een kritische uitgave zie Polet, *Nannius*, pp. 196-209. Zie ook: *Erasmus' droom*, cat. nr. 87.

voor studie en bezonnenheid. Opnieuw zien we de dualiteit taligheid-moraliteit. Twee jaar later ondernam hij iets vergelijkbaars. Toen onderbrak Nannius zijn colleges over het zesde boek van de *Aeneis* met een *oratio* die in feite een *Somnium*, een droomvertelling, is.²⁰ Verder schreef Nannius ook inleidende redes voor zijn lessen over de *Bucolica* en *Georgica*.²¹

Van Nannius zijn twee Vergiliuscommentaren bewaard gebleven: een op het vierde boek van de *Aeneis* en een op de *Bucolica* (Bazel: Johannes Oporinus, 1559). Enkele disparate 'commentaartjes' kan men verder nog terugvinden in boek zes en zeven van zijn Σύμμικτα of *Miscellanea*, een verzameling lesnotities en kleine essays over tal van auteurs en onderwerpen in tien boeken (Leuven: Servatius Sassenus, 1548). Zijn *Georgica*-commentaar en dat op het zesde boek van de *Aeneis* zijn verloren gegaan.²²

4. DEUTEROLOGIAE SIVE SPICILEGIA (1544)

Nannius' commentaar op *Aeneis IV* werd in september 1544 gedrukt door de Leuvense huisdrukker van en eerste professor Grieks aan het Collegium Trilingue, Rutger Rescius (ca. 1495-1545).²³ In de dedicatiebrief aan een van zijn favoriete studenten, Louis Etienne Césarion Chapuys († 1549) – de vroeg gestorven zoon van de Franse diplomaat Eustache Chapuys (ca. 1490-1556) –, verklaarde Nannius:

Al te vaak heb ik ervaren, mijn beste Césarion, dat het citeren van Griekse *sententiae* door mijn toehoorders slecht wordt begrepen, omdat de volkse uitspraak al te zeer afwijkt van de spelling. Om die kwaal te verhelpen heb ik besloten om in de marge bij de Vergiliaanse gedichten Homerische equivalenten over hetzelfde onderwerp te noteren. Maar aangezien dat onmogelijk was op zo'n smalle plaats, heb ik ze aangebracht na een geheel van verzen. Omdat ik, zoals dat gaat, zin kreeg in dat werk, heb ik daar diverse passages van Latijnse dichters toegevoegd, in het bijzonder die welke als het ware als parafrases van Vergilius bijzonder licht <op de passus> leken te werpen. Terwijl ik dat deed, merkte ik dat bepaalde zaken door de commentatoren weggelaten waren, en dat sommige zaken slecht, andere onduidelijk behandeld waren. Ik

²⁰ Cf. Erasmus' droom, cat. nr. 80.

²¹ Voor de *Georgica*-rede, zie *Petri Nannii... orationes tres* (Leuven: Rutger Rescius, 1541 [zonder paginering]; cf. Polet, Nannius, pp. 52-54); voor de *Bucolica*-rede, zie *Petri Nannii Alcmariani in P. Virgilii Maronis Bucolica commentaria docta et accurata* (Bazel: Johannes Oporinus, 1559 [pp. 7-22]).

²² Nannius zou eveneens het twaalfde boek van de *Aeneis* gelezen hebben, zie: Jozef IJsewijn, 'Petrus Nannius and Achilles Statius', *Humanistica Lovaniensia*, vol. 43 (1994), 288-294 (289).

²³ De Bijzondere Collecties van de Leuvense Universiteitsbibliotheek bezit een exemplaar van dit commentaar, geannoteerd door een anonieme student of lezer (signatuur: CaaA1272). Deze annotaties, duidelijk opgesteld in een humanistische hand, maar moeilijk leesbaar en deels afgesneden, zijn van tweeërlei aard:

a. interlineair aangebrachte verduidelijkingen betreffen synoniemen van (Latijnse) woorden, alsook, zij het in mindere mate, vertalingen van Griekse termen en begrippen;
b. aantekeningen *in margine* bevatten extra verklarende realia en inhoudelijke commentaar.

meende dat ik op dit punt niet achter kon blijven. Door deze bijlagen kreeg het de gestalte van een bescheiden commentaar.²⁴

Kennelijk wou Nannius in de eerste plaats tegemoetkomen aan een heikel punt. Hij vond namelijk dat zijn publiek vaak te 'Grieks-onmachtig' was – of op z'n minst de Griekse citaten die hij aanhaalde in zijn colleges niet goed begreep – en daarom besloot hij die citaten daadwerkelijk te gaan neerschrijven. Al snel nam deze activiteit de vorm aan van een 'echt' commentaar. Verschillende 'externe' factoren, zoals deze dedicatiebrief, alsook het feit dat de druk zelf in handen van Rescius was, wijzen er bovendien op dat dit commentaar in de eerste plaats een lescommentaar was.

Er zijn ook voldoende 'interne' factoren die dit suggereren. De Alkmaarse humanist behandelt in zijn Vergiliuscommentaar 232 van de 705 verzen in het vierde boek, pakweg een derde van het totaal. Nannius wou zijn leerlingen niet overstelpen met overdadige en nutteloze commentaar – dit was net een van de kritiekpunten van de (vroeg) humanisten tegen de scholastieke traditie. Kennelijk werden Nannius' leduurlessen getypeerd door een zekere vorm van progressie; zijn selectieve aanpak heeft daaraan ongetwijfeld bijgedragen. Maar Nannius' commentaar is ook op een andere manier pedagogisch verantwoord en gestructureerd. Veeleer dan zijn opmerkingen in groten getale rond de verzen van de dichter te ordenen, opteerde hij ervoor om zijn commentaar pas te laten volgen na een tekstbrok van 10 à 20 regels.

Daarenboven was Nannius een fervent vertaler van het Grieks. Doordat dit Vergiliuscommentaar tot stand is gekomen door, in de eerste plaats, de tekst van Vergilius naast die van Homerus te leggen, hoeft het niet te verwonderen dat zijn vertaalkwaliteiten meer dan eens in dit werk naar boven komen. Telkens wanneer hij een stuk Grieks citeerde, voegde hij een (op één uitzondering na) Latijnse vertaling toe. Kennelijk verwachtte Nannius van zijn leerlingen een zekere kennis van het Grieks, maar die was blijkbaar niet verplicht om zijn lessen te volgen.

Het merendeel van deze Griekse citaten kwamen uit dichtwerken van Homerus, Apollonius van Rhodos en Theocritus. Daarbij schonk hij aandacht aan de metrische kwaliteit van hun verzen en goot hij zijn eigen vertalingen in vlotte dactylische hexameters. Een voorbeeld: wanneer Nannius vers 98 las (*Sed quis erit modus, aut quo nunc certamine tanto?* 'Wat zal de grens en het

²⁴ 'Saepius expertus sum mi Caesario Graecarum sententiarum allegationes male ab auditoribus excipi, ideo quod vulgata pronuntiatio, nimium dissonet ab orthographia. Huic malo ut remedium invenerim, statueram Homerica carmina eiusdem cum Virgilianis argumenti, in margine ascribere. Sed quia id in tam angusto spacio fieri non poterat, ea post contextum versuum subieci. Ibi, ut fieri solet, adlubescens opera, plures synepias Latinorum poetarum adiunximus, maxime quae quasi paraphrases Virgilianae aliquid lucis adferre videbantur. Istud dum ago, animadverto quaedam ab interpretibus omissa, quaedam male, quaedam obscuriter tractata, neque hic mihi supersedendum putavi. Iis auctariis factum est ut speciem commentarioli acciperent.' Zie: Polet, *Nannius*, p. 282 (ep. 44).

resultaat zijn van onze conflicten?')²⁵ – waarbij Juno Venus aanspreekt over hun geschillen wat betreft de liefde van Dido voor Aeneas –, signaleert hij een parallelplaats in Homerus' *Ilias* (XIV, 190-192; Hera aan Aphrodite):

ἦ ῥά νύ μοί τι πίθοιο φίλον τέκος ὅττι κεν εἴπω,	[D D D D D S] ST/SQ/SS
ἦέ κεν ἀρνήσαιο κοτεσσαμένη τό γε θυμῶ,	[D S D D D S] SQ
οὔνεκ' ἐγὼ Δαναοῖσι, σὺ δὲ Τρώεσσιν ἀρήγεις; ²⁶	[D D D S D S] ST/SQ

Deze verzen vertaalde de hoogleraar Latijn als volgt:

Morigerare meis age nunc, mea filia, verbis	[D D D D D S] SQ/SS
An mavis odiis memor irae insistere priscis?	[S D D S D S] ST/SQ
Quod foveam Danaos opibus, tu moenia Troum. ²⁷	[D D D S D D] ST/SQ/SS

We zien niet enkel dat Nannius het Grieks vrij letterlijk vertaald heeft, hij heeft er tevens voor gezorgd dat zijn hexameters vlot lopen; bovendien stemt het metrum in de Latijnse verzen sterk overeen met dat van de Griekse brontekst.²⁸ Aan de hand van dit voorbeeld zien we dat Nannius zijn vertaalmethode, die hij in andere werken expliciteert, in dit commentaar in de praktijk brengt. In zijn Σύμμικτα of *Miscellanea* verwoordt hij die als volgt:

Ik merk echter dat er in iedere vertaling drie zaken gehandhaafd moeten worden, namelijk dat de woorden, voor zover mogelijk, bewaard worden – welk woord het is dat door een ander wordt uitgedrukt –; dat zullen we op dit punt de kledij noemen. En dat de betekenis op alle plaatsen ongedeerd blijft; dat zullen we als het lichaam beschouwen. Dat ten slotte de werkelijke inhoud ongeschonden bewaard zou blijven; je zou het, indien gewenst, de ziel van de formulering kunnen noemen.²⁹

In een goede vertaling was het volgens Nannius voornamelijk om drie dingen te doen: 1) de woorden 'bewaren'; 2) de betekenis of gedachte in stand houden; 3) het karakter (en de stijl) ongeschonden laten. Het spreekt voor zich dat Nannius deze principes niet in iedere situatie even getrouw kon toepassen, maar over het algemeen zijn ze correct aangewend – en dat is op zich opmer-

²⁵ Vertaling uit: *Vergilius, Aeneis*, uitgegeven, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Piet Schrijvers, Groningen 2011, pp. 172-173.

²⁶ 'Lief kind, wil je me nu een dienst bewijzen / met wat ik zeggen zal, of zeg je nee / omdat je hart nu toornig is, daar ik / de Danaërs en jij de Trojers helpt?' Vertaling uit: *Homerus, Ilias*, vertaald door Patrick Lateur, Amsterdam 2010, p. 387.

²⁷ Letterlijke vertaling: 'Welaan nu, mijn kind, geef je toe aan mijn woorden / of wil je liever volharden in oude haat, je woede indachtig? / Omdat ik met troepenmacht de Grieken bijsta, (en) jij de stadsmuren der Trojanen.'

²⁸ Zie hiervoor het bovenstaande voorbeeld: tussen rechte haken is de metrische structuur geëxpliciteerd. 'D' staat voor een dactylische voet; 'S' voor een spondeeische voet; 'ST' voor semitemaria; 'SQ' voor semiquinaria en 'SS' voor semiseptinaria. De *ictus* staat vetjes.

²⁹ 'Video autem in omni translatione tria esse servanda. Ut verba, quatenus licet, retineantur, quale est, verbum verbo expressum, quod isto in loco vestitum appellabimus. Ut sententia ubique incolumis maneat, quod pro corpore imputabimus. Denique ut indoles incorrupte servetur, quam (si libet) animam orationis nominare posses.' Zie: Nannius, *Miscellanea* (Leuven: Servatius Sassenus, 1548), p. 5.

kelijk; poëzie vertalen met behoud van metrum is al geen gemakkelijk opdracht, laat staan dat dit moet gebeuren op een manier waarbij zo weinig mogelijk wordt ingeboet op lexicaal, syntactisch en semantisch vlak.³⁰

Bij uitzondering vertaalt Nannius de citaten uit Dionysius Periegetes' Οἰκουμένης περιήγησις ('Geografische beschrijving van de wereld', eerste helft tweede eeuw na Chr.) niet zelf; wel presenteert hij zijn studenten een vertaling van de zesde-eeuwse grammaticus Priscianus (zij het zonder bronvermelding). Dit is een vreemde en afwijkende werkwijze. Misschien had Nannius een exemplaar van die vertaling in zijn bezit. Paul Oskar Kristellers *Iter Italicum* biedt mogelijk een bevestiging van deze gissing.³¹ De Mechelse Augustinus Hunnaeus (1522-1578), eerst leraar aan de Leuvense pedagogie De Burcht en later professor theologie, had namelijk enkele Priscianushandschriften, die in de eerste plaats zijn *Institutiones grammaticae* bevatten, in zijn bezit en gaf deze ooit enige tijd in bewaring aan Nannius; dat kunnen we afleiden uit een notitie op de laatste pagina van een van de handschriften.³² Er valt iets voor te zeggen dat de professor Latijn in die periode gebruik heeft gemaakt van deze manuscripten, waarin mogelijk Priscianus' vertaling van Dionysius Periegetes' geografische werk was opgenomen.³³

Verder vulde Nannius in zijn Vergiliuscommentaar de onvoltooide (half)verzen aan. In het vierde boek van het epos zijn er vijf onvolledige verzen; vier daarvan heeft hij vervolledigd. De secundaire literatuur doet uitschijnen alsof Nannius de tekst heeft aangevuld met eigen vindingen.³⁴ Wanneer

³⁰ Zie ook Erasmus' *droom*, nr. 83.

³¹ Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum. Accedunt Alia Itinera. A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*, vol. III (Alia Itinera I; Australia to Germany), Londen-Leiden 1983, p. 441a (Zwickau); Otto Clemen, 'Handschriften und Bücher aus dem Besitze Kaspar v. Barths in der Zwickauer Ratschulbibliothek', *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, jg. 38, 11/12 (1921), 267-289 (p. 284).

³² 'P. Nannius habuit commodato ab Aug. Huneo cui redditum est' ('Petrus Nannius had [dit boek] te leen van Augustinus Hunnaeus, aan wie het [intussen] is teruggegeven'); cf. Colette Jedy, 'Complément à un catalogue récent des manuscrits de Priscien', *Scriptorium: revue internationale des études relatives aux manuscrits*, vol. 36, nr. 2 (1982), 313-325 (p. 325). Een foutieve transcriptie vinden we terug in het artikel van Otto Clemen, o.c., p. 284. Augustinus Hunnaeus, zelf een product van het Collegium Trilingue, was ongeveer 22 jaar, toen hij zijn Priscianushandschrift aan Nannius moet hebben uitgeleend. Hunnaeus' carrière als leraar aan de Leuvense pedagogie Het Varken had toen al enige tijd een aanvang genomen. Priscianus lezen met (jonge) studenten past in de 'triviale' vorming, in het bijzonder het grammatica-onderricht. Dit wordt bevestigd door een inscriptie van Hunnaeus op de eerste pagina van hetzelfde handschrift: 'Sum Augustini Hunnaei Mechlinensis in paedagogio castri' ('Ik ben van Augustinus Hunnaeus, in de pedagogie Het Varken'); cf. Clemen, o.c., p. 284; *HCT* IV, p. 152.

³³ Deze hypothese is nog niet bevestigd. Daarvoor moet het Priscianushandschrift, dat thans berust te Zwickau (Ratsschulbibliothek, ms. IX), ingekeken worden. Volgens Jedy (o.c., p. 325) eindigt manuscript IX als volgt: '... seipsa indubitabilem habet significationem.' Naar alle waarschijnlijkheid verwijst dit naar Priscianus, *Inst.*, XV, 31 waar het volgende te lezen staat: '... *'supra' indubitabilem loci habent significationem.*' Indien dit het geval is, dan heeft het tot gevolg dat boek 15 gedeeltelijk, en boeken 16 tot en met 18 van de *Institutiones grammaticae* volledig verloren zijn gegaan. Mogelijk bevatte dit handschrift ook andere werken van Priscianus, bijvoorbeeld zijn vertaling van Periegetes' Οἰκουμένης περιήγησις. Het is onmogelijk om na te gaan of Nannius nog het volledige handschrift heeft kunnen raadplegen. Het feit dat Nannius' inscriptie (cf. *supra*) is neergeschreven op de laatste (gekende) pagina (fol. 114v), wijst er mogelijk op dat Hunnaeus' handschrift in zijn eigen tijd al onvolledig was.

³⁴ Cf. Polet, *Nannius*, p. 136.

men echter deze aangevulde vershelften van naderbij bekijkt, komt men tot de conclusie dat hij meer dan eens geput heeft uit andere klassieke auteurs. Enkele voorbeelden:

vers 44: [... Quid bella Tyro surgentia dicam] germanique minas <et te tutore carentem> [Wat moet ik zeggen over de oorlogen die een aanvang hebben genomen in Tyrus] en over de dreigingen van je broer; <en wat moet ik zeggen van jou, jij die zonder beschermer bent?>

→ tweede vershelft [tutore carentem] uit Lucanus, *Phar.* IX, 24.

vers 400: [Frondentisque ferunt remos et robora silvis] infabricata fugae studio <per littora Teucros> // migrantis cernas totaque ex urbe ruentis [Uit de bossen brengt men riemen met loof en stukken hout aan] onbewerkt, belust op de vlucht, <en langs de kusten kon je Trojanen> zien, vertrekkend en zich haastend uit heel de stad.

→ tweede vershelft [lit(t)ora Teucros] uit Vergilius, *Aen.* III, 186.

Deze voorbeelden bevestigen dat de hoogleraar Latijn een brede kennis van de Latijnse literatuur bezat – onder meer dankzij de rijke bibliotheek van het Trilingue.³⁵ Bovendien geven Nannius' vertalingen van Griekse citaten blijk van een gelijkaardige aanpak: hij baseert zich op tal van klassieke dichters, meer bepaald Ovidius, Statius, Lucretius en Vergilius zelf. Met zijn vertaling van Homerus (*Il.* XII, 134) bijvoorbeeld – *implexae inter se firmis radicibus haerent* – alludeert Nannius op Lucretius, die in zijn *De rerum natura* meermaals de woordcombinatie *inter se radicibus haerent* gebruikt.³⁶

Hoe gaat Nannius verder met zijn bronnen om? In onderstaande tabel werden alle referenties per auteur of soort bron uit de tekst gehaald en onverdeeld in drie categorieën, 1) Latijnse bronnen 2) Griekse bronnen 3) contemporaine bronnen. Niet enkel de letterlijke verwijzingen naar een auteur worden behandeld, maar ook de keren dat Nannius een schrijver aanhaalt om een bepaalde argumentatie te onderbouwen.³⁷

³⁵ We weten dat het Drietalencollege beschikte over een rijkelijk gevulde bibliotheek; de kern ervan bestond uit de collectie van Hieronymus Busleyden, die na zijn dood per boot van Mechelen rechtstreeks tot aan het college op de Vismarkt werd aangevoerd. Voor de schaarse informatie over de Collegium Trilingue-bibliotheek, zie: *HCT* II, pp. 232-236; *Erasmus' droom*, pp. 80-83 (cat. nrs. 41-42); Christian Coppens, 'A Student's Reading at the Collegium Trilingue in Louvain in 1547', *Quaerendo*, 41 (2011), 155-161.

³⁶ Specifieker: Lucretius, *De rerum natura* III, 325 en V, 554.

³⁷ Om het overzicht te bewaren werden enkel bronnen die drie keer of meer aangehaald worden, opgenomen in de tabel. De getallen tussen rechte haken bij de totaalberekening betreffen alternatieve aantallen, indien men Dionysius Periegetes niet als Griekse bron beschouwt maar als een Latijnse (op basis van Nannius' gebruik van een Latijnse vertaling van diens werk door de grammaticus Priscianus, cf. *supra*).

Tabel 1: Nannius' bronnen

LATIJN	GRIEKS	CONTEMPORAIN
Vergilius (12)	Homerus (23)	Cristoforo Landino (3)
Ovidius (16)	Hesiodus (3)	
Seneca Minor (8)	Euripides (3)	
Valerius Flaccus (6)	Theocritus (4)	
Claudianus (3)	Apollonius van Rhodos (5)	
Servius (16)		
Macrobius (5)		
+ rest (< 3)	+ rest (< 3)	
Totaal: 87 [85] = 63.5%	Totaal: 47 [49] = 34.3%	Totaal: 3 = 2.2%

Bovenstaande tabel is echter geen definitieve. Het is als het ware een 'absolute' lijst; geen 'relatieve'. In feite moet men met deze lijst in de hand nagaan welke bemerkings van Nannius eigen makelij zijn en welke geplukt zijn uit oudere en/of andere commentatoren. Het is ook interessant om te kijken naar de manier waarop hij citeerde – letterlijk of parafraserend?³⁸

Wat daarbij opvalt, is het nagenoeg volledig ontbreken van contemporaine bronnen. Slechts driemaal verwijst Nannius naar Cristoforo Landino (1424-1498) en diens Vergiliuscommentaar (eerste druk te Firenze: s.n., 1488). Een verklaring is misschien dat Nannius met zijn *Deuterologiae sive spicilegia* een ander doel voor ogen had dan Landino. Veeleer dan het epos allegorisch te interpreteren, zoals de Italiaanse humanist had gedaan,³⁹ opteede hij voor een commentaar dat perfect paste binnen zijn pedagogisch kader: de student Latijn een teksteditie met gepaste tekstuele en inhoudelijke verklaringen en duidingen aanbieden. Het is ook interessant op te merken hoe Nannius retorische en logische elementen heeft verwerkt in zijn commentaar, en dit op een vrij subtiele manier. Vaak gaat het daarbij om het verklaren van simpele topisch-logische procedés⁴⁰ of om het toelichten van retorisch-poëtische eigenaardigheden.⁴¹ Deze werkwijzen hoeven allerminst te verbazen. Enerzijds maakte het *trivium* nog steeds de kern uit van het onderricht in het algemeen, anderzijds lijkt het plausibel dat de invloed van Alardus van Amsterdam, Nannius' leer-

³⁸ Op deze kwesties zal ik dieper ingaan voor mijn doctoraal onderzoek; voorlopige titel 'Teaching Greek and Latin at the Collegium Trilingue: 16th-Century Humanist Educational Theory and Praxis' (KU Leuven, prom. prof. dr. Jan Papy).

³⁹ Craig Kallendorf, 'Cristoforo Landino's Aeneid and the Humanist Critical Tradition', *Renaissance Quarterly*, vol. 36, nr. 4 (1983), 519-546.

⁴⁰ Een voorbeeld van zo'n logisch element vinden we terug bij Nannius' bespreking van vers 489. Daar merkt hij op: '*est autem argumentatio per locum a maiori [sic] ad minus*' ('het betreft hier een gevolgtrekking die stoelt op de *locus a maiore ad minus* [letterlijk: 'van het grotere naar het kleinere']').

⁴¹ Een voorbeeld van Nannius' aandacht voor retorische aspecten is te zien ad v. 519, bij het woord 'testatur': '*id est obtestatur, simplex pro composito*' ('Lees *obtestatur* in plaats van *testatur*; [in de Vergilius-tekst] wordt de 'eenvoudige' vorm gebruikt, niet de samengestelde').

meester en de bezorger van Agricola's *De inventione dialectica*, hier merkbaar is. Nannius, zelf een product van een 'triviale' scholing en van het Collegium Trilingue, zette de traditie van zijn leermeesters voort.

5. CONCLUSIE

Nannius' *Deuterologiae sive spicilegia* was duidelijk afgestemd op de behoeften van zijn studenten: het was geen 'exhaustief' commentaar, overbodige toelichtingen werden vermeden en de 'Grieks-onmachtige' student kon zich behelpen met de toegevoegde Latijnse vertalingen. Dit alles wil niet zeggen dat Nannius geen grondige *Quellenforschung* doorvoerde. Naar typisch gebruik van de commentaar-compiler, wist de professor Latijn veel klassieke en minder klassieke bronnen te verwerken in zijn lescommentaar; daarbij had hij specifieke aandacht voor de 'grote' Vergiliuscommentaren van Servius en Macrobius, maar deze volgde hij niet zomaar na. Hij plukte weliswaar veel uit hun geschriften, toch bekritiseert hij hen op bepaalde punten. Het Trilingue-devies '*Ad fontes!*' kan aldus op twee manieren geïnterpreteerd worden: enerzijds volgens de traditionele invulling als 'Terug naar de (antieke) bron(nen)' – in dit geval de Vergilius-tekst –, anderzijds als volgt: 'Terug naar de literaire bronnen of traditie'. Literair onderzoek stopte voor een humanist niet bij het bepalen van wat nu de precieze lezing van een vers of stuk tekst was – dat hoorde er natuurlijk wel bij –; voor hen was het van groter belang om de auteur in kwestie een plaats te geven binnen de ruimere literaire traditie. Heel concreet betekent dat voor Nannius het volgende: de impact van Homerus (en in mindere mate Hesiodus, Theocritus en Apollonius van Rhodos) op Vergilius en diens invloed op latere schrijvers en commentatoren bestuderen en beschrijven.